

આજે આવનજાવનની વ્યાપકતા વધતી ચાલી છે. પરિણામે આજનો સમય વૈશ્વિક સભ્યતા - universal civilization - અને વૈશ્વિક સંસ્કૃતિ - universal culture-નો છે. વતેઓછે અંશે આજનો મનુષ્ય વિશ્વમાનવ બનવા લાગ્યો છે. ઉમાશંકર જોશીએ દાયકાઓ પહેલાં ગાયું હતું :

‘વ્યક્તિ મટી હું બનું વિશ્વમાનવી
માથે ધરું ધૂળ વસુંધરાની.’

એક દેશ કે એક પ્રદેશમાંથી બીજા દેશ કે બીજા પ્રદેશમાં આવાગમન કર્યા વિના પણ મનુષ્ય આજે વૈશ્વિક સભ્યતા અને વૈશ્વિક સંસ્કૃતિનો અનુભવ કરી શકે છે અને તેથી જ તેનામાં વિશ્વમાનવીપણું સભાન કે અભાનપણે પણ પ્રવેશી જાય છે. આમ, આજે સાહિત્ય અને વિશ્વનો સંબંધ અનિવાર્ય અને અતૂટ બની ગયો છે.

આમ તો ૧૯મી સદીની પ્રથમ પચીસીમાં જર્મન કવિ ગઅથેએ વિશ્વસાહિત્યની વિભાવના વહેતી મૂકી હતી. ગઅથેએ વિશ્વસાહિત્ય માટે ‘weltliteratur’ (વેલ્ટલિટરેટુર) શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો. અહીં એમને મન વિશ્વ માત્ર કોઈ ભૌગોલિક ખ્યાલ નથી. એમનું માનવું એ હતું કે સમસ્ત માવજાતમાં, વૈશ્વિક માનવસમાજમાં જે સર્વકાલીન અને સર્વસ્થલીય છે, જે સર્વસ્વીકૃત અને સર્વસામાન્ય છે તેને વિશ્વના સહુ સર્જકોએ સાહિત્યમાં નિરૂપિત કરવું જોઈએ. આ નિરૂપણ પાછું રસલક્ષી બનવું જોઈએ. ૧૮૨૭માં ગઅથેએ કહેલું :

‘National Literature does not mean much any more : the time of World Literature is approaching, and everyone must now work to hasten its arrival.’

(રાષ્ટ્રિય સાહિત્યનો કશો ઝાઝો અર્થ નથી : વિશ્વસાહિત્યનો સમય આવી રહ્યો છે, અને તેના આગમનને ત્વરિત બનાવવા દરેક જણે કામે લાગી જવું પડશે.)

આમ તો ગઅથેનું આ એક પ્રકારનું વિશ્વસાહિત્ય માટેનું ભાવિદર્શન છે. ગઅથેના આ વિચાર પર હોર્સ્ટ રુડિજરે આ પ્રમાણે ભાષ્ય રચ્યું છે :

‘But the idea of World Literature signifies reattachment to buried cosmopolitan traditions, the deprovincialization of

literary studies working together for a spiritual and social consciousness appropriate to the age.’

(વિશ્વસાહિત્યનો ખયાલ વિલુપ્ત થયેલી વિશ્વ-રૂઢિઓ સાથેનું પુનઃસંધાન, સાહિત્યિક અભ્યાસોનું નિષ્પાન્તીકરણ, યુગને અનુરૂપ આધ્યાત્મિક અને સામાજિક સભાનતા માટે સહિયારો પુરુષાર્થ સૂચવે છે.)

રુડિજરે જે અભિપ્રાય આપ્યો તેમાં ગઅથેની સાહિત્યને સર્વ પ્રકારની સંકુચિતતામાંથી મુક્ત કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થતી હતી, અને એ તેમની સાહિત્ય માટેની એક પ્રકારની ભવ્ય ભાવના હતી. અને આ રીતે તેમણે ‘વિશ્વસાહિત્ય’નો વિચાર તરતો મૂક્યો હતો. ગઅથેની આ સાહિત્યિક ભાવનાને બિરદાવતાં રેને વેલેક (Rene Wellek) જણાવે છે :

‘...World Literature was used by him to indicate a time when all literatures would become one. It is the ideal of the unification of all literatures into one great synthesis, where each nation would play its part in a universal concert.’

(એમણે – એટલે કે ગઅથેએ – ‘વિશ્વસાહિત્ય’ શબ્દનો ઉપયોગ એ સમય સૂચવવા કરેલો કે જ્યારે બધાં જ સાહિત્યો એક બની રહેશે. એક મહાન સમન્વયમાં બધાં સાહિત્યોએ અંગભૂત બની જવાનો એ આદર્શ છે કે જ્યાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર વૈશ્વિક મેળામાં પોતાનો ભાગ ભજવે.)

આપણે ત્યાં પણ મોટે ભાગે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આ દિશામાં સૌ પ્રથમ વિચારણા કરી લાગે છે. જો કે એમણે આ માટે Comparative Literature એવો શબ્દ પ્રયોગ કર્યો નથી. અલબત્ત એમના વિચારમાં આ બાબતે સામ્ય જણાય છે. ૧૯૪૦માં જયંતીલાલ આચાર્યે ટાગોરની સાહિત્યિક વિચારણાને લગતા વિચારોના લેખોનો અનુવાદ ‘સાહિત્ય’ નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ કર્યો છે. એ પુસ્તકના પાંચમા પ્રકરણમાં રવીન્દ્રનાથની વિશ્વસાહિત્યની વિભાવના કેવી હતી તે જાણવા મળે છે. એમણે દેશદેશની સીમાઓથી પર એવા વિશ્વમાનવીની કલ્પના રજૂ કરી છે. એ કહે છે કે આ સંસારની વિપ્સા-ઈપ્સાથી પર હોય એવો માનવી સાહિત્યના સંસારમાં સંભવિત છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે : ‘આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાના પ્રયોજનના સંસારની બરાબર પાસેપાસે જ એક પ્રયોજનવિહીન સાહિત્યનો સંસાર રચી રહ્યો છે.’

આવી કેટલીક પ્રાસ્તાવિક વાતો પછી રવીન્દ્રનાથ વિશ્વસાહિત્યની વિભાવના આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે :

‘સાહિત્યમાં મનુષ્ય પોતાના આનંદનો કેવી રીતે આવિર્ભાવ કરે છે, અને એ આવિર્ભાવનાં જૂજવાં સ્વરૂપ દ્વારા માનવાત્મા પોતાનું કયું નિત્ય રૂપ દર્શાવવા ઇચ્છે

છે, એજ વિશ્વસાહિત્યમાં યથાર્થ જોવોનો વિષય છે.’

પોતાના આ લેખનું સમાપન કરતાં રવીન્દ્રનાથ કહે છે; ‘વિશ્વસાહિત્યમાં વિશ્વમાનવને જોવાનો દૃઢ નિશ્ચય આપણે કરીશું; પ્રત્યેક લેખકની રચનામાંથી તેની સમગ્રતાને ગ્રહણ કરીને, તે સમગ્રતામાં સમસ્ત માનવજાતિના આવિર્ભાવના પ્રયત્નનો મેળ સાધીશું – એવો સંકલ્પ કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે.’

આ રીતે રવીન્દ્રનાથની વિચારણા ગઅથેના ‘weltliteratur’ને મળતી આવે છે.

વિશ્વસાહિત્યની વિભાવના પાછળ ગઅથેનો આ વિચાર એ એક રીતે જોવા જતાં માત્ર એક આદર્શ વિચાર હતો. પરન્તુ વિશ્વમાં પ્રત્યેક પ્રજાને પોતાનું અનેકાંગી આગવાપણું હોય છે અને કોઈ પણ પ્રજા તે જતું કરવા તૈયાર હોતી નથી તે વાસ્તવિકતા ના ભૂલવી જોઈએ. આમ છતાં આજના સમયમાં જ્યારે ટેકનોલોજીએ હરણફાળ ભરી છે અને વિશ્વ તેને કારણે સાંકડું બનતું જાય છે ત્યારે એક પ્રદેશ-દેશની પ્રજા બીજા પ્રદેશ-દેશની વધુ નિકટ આવી રહી છે. પરિણામે પ્રજા-પ્રજાની આગવી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા હોવા છતાં એમની વચ્ચે સાઠગાંઠ થવા લાગી છે.

અનુવાદની પ્રવૃત્તિના વિકાસની સાથે વિશ્વની વિવિધ પ્રજાઓની વિવિધ સાહિત્યકૃતિઓના સંપર્કમાં આવવાનું પણ ઝડપી બનતું ગયું છે. આને કારણે એક ભાષાની કૃતિના અનુવાદનો પ્રભાવ બીજી ભાષાની સર્જાતી કૃતિ પર પડે તે સ્વાભાવિક છે. આથી વિશ્વસાહિત્ય હવે અનેક સાહિત્યોની અસર અનુભવી રહ્યું છે. આ સંજોગોમાં આજે ભાવક-વાચક પણ વૈશ્વિક માનવતાવાદ અને વૈશ્વિક સાંસ્કૃતિક સમન્વયના અનુભવમાંથી પસાર થાય છે. આવી પરિસ્થિતિને કારણે આજે કોઈ પણ ભાષામાં સર્જાતા સાહિત્ય માટે તે ભાષાના સ્થળકાળમાં પ્રતિબદ્ધ રહેવું તે અમુક અંશે વિલોપાતું જાય છે.

આમ વૈશ્વિક સંદર્ભો આજના સર્જક માટે સહજ બનતા જાય છે. ઇંગ્લંડના કવિ મેથ્યુ આર્નલ્ડે વિશ્વસાહિત્યના સંકેત કે સંદર્ભને છેડ્યા વગર વિશ્વનાં વિવિધ સાહિત્યોના પરિશીલનની વાત કરી હતી. વળી, તે પરિશીલન દ્વારા વિવિધ સાહિત્યોના ઉત્તમાંશોના પ્રસાર પર ભાર મૂક્યો હતો. તેમણે વિવેચકની ફરજ વિશે વાત કરતાં જણાવેલું કે વિવેચન એટલે ‘...a disinterested endeavour to learn and propagate the best that is known and thought in the world.’ (વિશ્વમાં જે કંઈ ઉત્તમ જણાય છે અને ગણાય છે તેના અભ્યાસ અને પ્રચારનું નિર્મમ સાહસ.)

આજે તો મહાશાળાઓમાં અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ વિશ્વની મહાન સાહિત્યકૃતિઓના અભ્યાસની અનિવાર્યતા સ્વીકારાઈ છે ત્યારે અને તેમાં દિનપ્રતિદિન ઉછાળ આવી રહ્યો છે ત્યારે કોઈ પ્રાદેશિક સાહિત્યના સર્જક અને તેના સર્જન પર તેનો પ્રભાવ અનાયાસ પડવાનો.

આમ જોવા જતાં આજે એવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે કે વિવિધ ભાષાઓના શિક્ષણના પ્રચાર-પ્રસાર સાથે વિશ્વસાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓના વાચન-મનન-ચિંતન તરફનો ઝોક વધ્યો છે. આને કારણે કોઈ પણ ભાષાના સર્જક પર તેની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર ના પડે તે અશક્યવત્ છે. પરિણામે કોઈ પણ ભાષાનો સર્જક ભલે સર્જન તો પોતાની જ ભાષામાં કરતો રહે, પણ વૈશ્વિક સાહિત્યના વિવિધ પ્રવાહોથી તે અભિપ્ત રહી શકે તેમ નથી. આથી આજના સાહિત્યમાં એક પ્રકારની વ્યાપક વૈશ્વિકતા અનાયાસ ફળીભૂત થતી આવી છે.

ઉદાહરણ તરીકે ભલે કોઈ સર્જક પોતાની ભાષામાં પોતાના પ્રદેશના માનવની, માનવસમાજની, માનવસભ્યતાની કે માનવસંસ્કૃતિની વાત કરતો હોય ત્યારે તે વૈશ્વિક પરિવેશનો આશ્રય અનાયાસ જ લઈ લે છે. પરિણામ એ આવે છે કે આજની સાહિત્યકૃતિ ગમે તે ભાષામાં રચાઈ હોય ત્યારે અને તોપણ તે એક યા બીજા વૈશ્વિક પરિમાણને આંબતી હોય છે. આથી વાચક જ્યારે વિશ્વની કોઈ પણ ભાષાની સાહિત્યકૃતિ વાંચતો હોય ત્યારે તે અભાનપણે પણ વૈશ્વિક સંદર્ભમાં મુકાઈ જતો હોય છે.

આવા વાચક-ભાવકને વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણાની વાત જાણે પોતાની દેશસ્થિતિની કે પ્રવર્તમાન માનવસંદર્ભની લાગે છે અને તેમાં પરાયાપણાનો અનુભવ ઓછો થતો જાય છે. વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણે કોઈ દુરાચાર થાય કે સદાચારની ઘટના બને, ક્યાંય પણ નવીન આવિષ્કરણ થાય અને તેનાં પરિણામો પ્રકટ થાય ત્યારે તેને માનવમાનવ સુધી પહોંચતાં હવે વિલંબ થતો નથી. આજે આકાશવાણી, દૂરદર્શન, દૂરભાષ, વર્તમાનપત્રો, કમ્પ્યુટર, વોટ્સ એપ કે એવી અન્ય સુવિધાઓના વિસ્તાર અને પ્રસ્તારને કારણે વિશ્વના કોઈ પણ ખૂણામાં બનેલી ઘટના તરત જ સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપી વળે છે. આનું પરિમાણ વિશ્વના સર્વ સ્થળે અને સર્વ સમાજમાં એકસાથે અને એકસમયે પ્રસરી જાય છે.

હા, વિશ્વના વિવિધ વિભાગો ભૌગોલિક વૈશિષ્ટ્યને કારણે રહેણીકરણી, વિચારસરણી આદિમાં જુદા પડતા હોય છે એ સનાતન સત્ય હોવા છતાં આજે તો માનવીને એક માનવી તરીકે અને તેની રીતરસમોને એના મનોગત પ્રમાણે નાણીમાણીને વૈશ્વિક સમાજ રચાઈ રહ્યો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સાહિત્યકાર ભલે વિશ્વના કોઈ એક પ્રદેશમાં રહેતો હોય છતાં તેનું અંતર સમગ્ર વિશ્વ સાથે સંકળાયેલું રહે છે. પરિણામે સાહિત્યકૃતિની ભાષાશૈલી ભલે દેશદેશ પ્રમાણે ભિન્નતા ધરાવતી હોય તોપણ મૂલતઃ આજે સર્જકની સંવેદનશીલતા વૈશ્વિક રૂપ ધારણ કરી રહી છે. પરિણામે આજે સાહિત્યકૃતિના આલેખ અને આસ્વાદમાં વિશ્વની સમગ્રતાનો સરવાળો ઉપકારક અને અનિવાર્ય બની રહે છે.